

FÜLÖP DOROTTYA

Mi történt Jókai Mór utolsó regényeivel?

Tervek, töredékek, befejezett művek

Tekintettel arra, hogy a Jókai-műveket közrebocsátó kritikai kiadásban a regények képezik az egyetlen befejezett sorozatot, azt hihetjük, hogy legalább a nagy prózai művek esetén tisztában lehetünk a legalapvetőbb filológiai összefüggésekkel. Csakhogy ez koránt sincs így. Az életmű értelmezésére rátelepedő és az író második házasságának történéseit tudatosan elfedő alkonymetaforák¹ a kései regények keletkezéstörténetét is homályba borították: jóformán alig áll rendelkezésünkre információ Jókai életének utolsó éveiben, illetve közvetlenül a halála előtt elkészült és készülő prózai munkáiról. Az irodalomtörténet-írás azzal sincs pontosan tisztában, hogy Jókai kronológiailag milyen sorrendben dolgozott a hagyatékában kiadatlanul hátramaradt szövegeken, ahogy azzal sem, hogy melyik mű tekinthető a kérdéses „utolsó” regénynek. Az alább következő gondolatmenet ennek a szakirodalmi vak-foltnak a feltárását kíséri meg.

Jókai botrányt kirobbantó második házassága, amelyet a fiatal, zsidó származású színésznővel, Nagy Bellával kötött, sosem tapasztalt krízishelyzetbe sodorta, hiszen a néhány évvel korábbi példátlan sikert, amelyet az ötvenéves írói jubileuma hozott el számára, megrázó köz- és magánéleti bukás követte. Nemcsak a közvélemény ítélte el mélyen a házasságot, hanem Jókai ismerősei és családtagjai is az író ellen fordultak – az utóbbiak hírnevüket és még inkább a veszélybe került örökséget féltve. A traumatikus élmények Jókai írói stratégiáira és témaválasztásaira is rányomták a bélyegüket. Noha szerzői termékenysége nem csökkent jelentősen, egykötetnyi, feleségéhez írt szerelmes versének használatát az életművében szokatlan módon elsősorban a magánszférára korlátozta, prózája esetén pedig többször választott témájává vált a közvélemény által tévesen elítélt nő sorsa, mint például az *Egetvívó asszonyszív* vagy a *Börtön virága* esetén. A házasságkötést követő hónapokban az új élethelyzettel kapcsolatos, nagyobb terjedelmű írásai jelentek meg: 1899 végén, illetve 1900 elején tárcasorozatot közölt *Az én életem emlékei* címmel a *Magyar Nemzet* hasábjain, amelyet bevallottan új házaselete harmadik napján kezdett el írni.² Ezzel párhuzamosan a *Magyar Hírlapban* 1899. október 1. és december 21. között *Házasságok története (Kathlanneth)* című sorozatával ismerkedhettek meg

¹ LUGOSI András, *A szerelem bolondja? Jogi-antropológiai tanulmány az öregségről és az örökségről*, Budapesti Negyed, 2007, 58. köt., tél, 360–362.

² JÓKAI Mór, *Az én életem emlékei: Az én két feleségem*, Magyar Nemzet, 1900. április 4., 1.

az olvasók, amelynek első harmadát már 1899 nyarán megírta Balatonfüreden.³ A kezdetben *Cicero felesége* című, majd a periodikában *Félistenek bolondságaiként* felbukkanó „történelmi humorisztikus regény” 1900. szeptember 23. és október 19. között jelent meg napi rendszerességgel, huszonhárom részletben a *Pesti Hírlap*ban. Ezt követte szintén ugyanitt 1900. december 25. és 1901. február 21. között az ötvenrészes *Egetvívó asszonyszív*, amelyet Jókai áprilisban három, történelmi dokumentumokat közlő pótfelvezettel egészített ki. Ugyancsak a *Pesti Hírlap* kezdte meg *A mi lengyelünk* című regény közlését, 1901. november 10. és 1902. január 23. között hatvanhárom részt jelentetve meg, a sorozat azonban váratlanul megszakadt. Légrády Károly, a lap tulajdonosa összeférhetlenségre hivatkozva felbontotta szerződését Jókaival. A botrány kirobbanását követően a Vészi József által vezetett *Budapesti Napló* fogadta szerzői közé az író, címlapon közölve *Az én elcsapatásom* című cikkét.⁴ Az eset példátlan, hiszen néhány évvel korábban elképzelhetetlennek tűnt, hogy egy lap megszakítsa a kapcsolatot a nagy népszerűségnek örvendő Jókaival anélkül, hogy a gesztus jelentős olvasószám-csökkenést vont volna maga után.⁵ A *Budapesti Napló* 1902. március 5-től újraközölte *A mi lengyelünk* korábbi részeit, majd sorozatban hozta az újabb fejezeteket április 5-ig. Ezt követően *Új világ* címmel folytatódott a mű április 6. és június 27. között további hatvanhat részen át.⁶ Nem meglepő ekként, hogy fél évvel később Jókai újabb nagy ívű regénykísérletének ugyancsak a *Budapesti Napló* biztosított közlési felületet.

Jókai utolsó, még életében teljes terjedelmében közölt regénye *Ahol a pénz nem isten* címmel jelent meg hatvanhárom részletben a *Budapesti Napló* hasábjain 1902. december 16. és 1903. február 27. között. Szilágyi Márton hívta fel a figyelmet az előző egyik szöveghelyére, miszerint Jókai eredetileg két, összefüggő regényt tervezett írni, amelyek közül az elkészült fejezetek az első egységet képezik, tehát a teljes mű valójában befejezetlen maradt:⁷ „Ilyen hihetetlennek látszó történeteket irtam én le két külön regényben. Az egyik a jelenkorban folyik le s még a jövőre is kiterjed, ennek a címe »Vashajó a hegytetőn«, a másik kétszáz évvel ez előtti adatok alapján épült, ennek a címe »Bona«. Nem mesék, nem fantazmagóriák, reális helyzetek leírásai, ahogy kezemhez kerültek.”⁸ Kérdés tehát: mi történhetett a *Bona* című regénnyel?

³ RÉVAY Mór János, *Írók, könyvek, kiadók: Egy magyar könyvkiadó emlékiratai*, Bp., Révai Testvérek, 1920, I, 200.

⁴ JÓKAI Mór, *Az én elcsapatásom*, *Budapesti Napló*, 1902. február 16., 1–2.

⁵ SZAJBÉLY Mihály, *Jókai Mór*, Pozsony, Kalligram, 2010 (*Magyarok Emlékezete*), 357–358.

⁶ JÓKAI Mór, *A mi lengyelünk*, s. a. r. T. HAJÓS Éva, Bp., Akadémiai, 1969 (*Jókai Mór Összes Művei*), 439–450.

⁷ SZILÁGYI Márton, *Az elhibázott Teremtés (Jókai Mór: Ahol a pénz nem isten) = „Mester Jókai”*: A Jókai-olvasás lehetőségei az ezredfordulón, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Bp., Ráció, 2005 (*Ráció-Tudomány*, 4), 140, 10. lábjegyzet.

⁸ JÓKAI Mór, *Ahol a pénz nem isten*, s. a. r. KÓKAY György, Bp., Akadémiai, 1971 (*Jókai Mór Összes Művei*), 6.

Egy eddig figyelmen kívül hagyott hírlapi cikk azt mutatja, hogy a dilógia létrehozásának gondolata már 1902 nyarán foglalkoztatta Jókait:

Jókai Mór Svábhegyi magányában, új regényen dolgozik a *Budapesti Napló* számára. Kifogyhatatlan képzelete új, meg új történeteket teremt s a magyar irodalom egyre új kincsekkel gyarapszik szinte észrevétlenül. Az a nagy regény, melyet Jókai Mór már csaknem egészen befejezett, szeptember elején a *Budapesti Napló* hasábjain fog megjelenni igaz öröme mindenkinél, akinek diadalt jelent, valahányszor nemzeti irodalmunk féltett ékszerébe egy új követ illesztenek az igazán hivatottak. Az új regény két részből áll. Az elsőnek *Vashajó a hegytetőn* a címe. Fantasztikus alakjai mögött mindenki föl fogja ismerni azokat az embereket, akik igazán itt éltek ezen a földön, s akiknek ma már csak a költő képzelete szötte köntösben kell megjelenniök, hogy regények hősei lehessenek. A regény második része, történeti regény lesz. Címe: *Bona*. Ma, amikor a történeti regénnyel olyan kevesen mernek megpróbálkozni, mert hunyóban van a múlt iránt való kegyelet, bizonyosan kétszeres érdeklődéssel várja az egész ország, mikor legnagyobb írója ismét históriás multunk emlékeibe nyúl vissza, hogy mesét mondjon a ma gyermekének. A két részre tagolt regénynek gyűjtő címe ez lesz: *Élő világ pénz nélkül*. Igaz örömünkre szolgál, hogy olvasóinknak evvel az irodalmi eseménnyel beszámolhatunk s tudjuk, hogy Jókai örök dicsőségét ez az új regény ismét meg fogja növesztetni.⁹

Valószínű, hogy ugyancsak erre a két műre utalt már július közepén egy feleségének címzett magánlevélben, amelyben arról számolt be, hogy a Révay Mór Jánosnál kiadott tízkötetnyi új munkájához két további, nagyjából azonos terjedelmű regényt tervez hozzátartozni: „Még két kisebb (6 – 6 íves) regényt írok hozzá, a miknek a tárgya már ki van dolgozva a fejében. A vázlateikat elmondtam Sebestyénnek, a ki el volt tőlük ragadtatva.”¹⁰ Ugyancsak a két regény szoros összetartozását erősíti egy Csergő Hugó által ismertetett jegyzék, amelyet Jókai halálát követően találtak íróasztalának fiókjában, és amely kései regényeinek listáját tartalmazta:

A lista végén négy regénycímet találunk, amelyek elé zárójelbe fűzött megjegyzéseket tett [Jókai], így:

(esetleg) Benyovszky

(készülőben) Vashajó a hegytetőn

(szintén) Bona

(esetleg) Hatvan év visszhangja¹¹

A *Budapesti Napló* cikke alapján megállapítható, hogy a regények terve és címe több mint négy hónappal az *Ahol a pénz nem isten* sorozatközlésének megkezdése előtt eldöntött volt. A tervezett közös cím tematikai egyezés révén kapcsolja össze a két

⁹ N. n., *Élő világ pénz nélkül*, Budapesti Napló, 1902. augusztus 2., 4.

¹⁰ Jókai Mór Jókainé Nagy Bellához, Svábhegy, 1902. július 18., OSzK Kt, Fond. V/703, 22. levél.

¹¹ CSERGŐ Hugó, *Apróságok egy nagy ember hagyatékából: Jókai íróasztala*, Pesti Hírlap, 1904. szeptember 25., 8.

szöveget, vagyis mindkét regény valamiként a pénzre épülő és a pénz nélküli világ szembenállásának problémáját járta volna körül. Ennek a dilemmának a jelentőségét az elkészült rész már címében is jelzi, míg a *Bona* esetén a kapcsolat kevésbé egyértelmű. Ugyanakkor az is látható, hogy Jókai már a kezdeti tervek esetén sem törekedett arra, hogy a két történet kronologikus sorrendben kövesse egymást, hiszen eleve a távoli múltban játszódó történelmi regényt választotta a dilógia második részének. Ez a gyakorlat merőben eltér attól, amelyet jóval korábban az *Egy magyar nábob* és a *Kárpáthy Zoltán* esetén alkalmazott, ahol az utóbbi regény az első történet folytatásaként tűnik fel, és amelyben Jókai külön gondot fordított az első részben elinduló szálak továbbszövésére. A *Bona* esetén tervezett megoldás jobban rokonítható kései regényével, az *Öreg ember nem vén emberrel*, ugyanis a „képzelt regény négy részben” nem egy folytonos eseménysor négy szakaszát dolgozza fel, hanem egy téma négy variációját, egy adott alaphelyzetből kiinduló történet négyféle kifutását, vagyis azt, hogy miként alakulhat egy özvegyember sorsa, aki az idős kora ellenére elhatározza, hogy újránősül. Ehhez hasonlóan a *Vashajó a hegytetőn* és a *Bona* viszonya szintén egy adott téma kétféle megközelítéseként fogható fel. A kétrészes szövegkonstrukció alkalmas arra, hogy Jókai bemutathassa a pénz nélküli világ két arcát, de akár arra is, hogy ütköztessen két képzetet. Hasonló végkicsengésű regények esetén a kettős szerkezet azt sugallná, hogy a kapitalista logikával szembemenő világrend létrehozására irányuló kísérletek mindig is állandóak voltak, hiszen a távol- és a közelmúlt történései egyaránt azt mutatják, hogy a probléma minden korszakban releváns. De az is egy számba vehető lehetőség lett volna, ha Jókai a második regény révén ellentétezte volna az *Ahol a pénz nem isten* nyugtalanító zárlatát, amely szerint a narrátor-főszereplő érzékelve a szigetlakók által megalkotott világ hátulütőit, képtelen volt köztük maradni, mintegy azt sejtetve, hogy kívülállók számára lehetetlen a paradicsomi idill keretei közé való beilleszkedés. Ha a *Bona* zárlatában a szereplőknek sikerült volna a pénz nélküli világ létrehozása, az egymás utáni regények az elveszett paradicsom toposzát írták volna tovább, hiszen azt mutatták volna, hogy a kísérlet kétszáz éve még sikeres volt, míg a tizenkét éve¹² – kvázi a megírás jelenében – játszódó történet ennek a próbálkozásnak a kudarcát villantotta volna fel egy hanyatlástörténeti ív megrajzolásával. Természetesen az utóbbiak pusztán feltételezések, hiszen a második rész nem készült el.

Filológiai adat viszont ezzel szemben az, hogy az első regény címet váltott: az 1902-es nyáron kijelölt *Vashajó a hegytetőn* összetétel végül az elkészült regény első fejezetének élére került, míg úgy tűnik, a dilógia tervezett címe némileg átalakulva a befejezett egység címévé vált: *Ahol a pénz nem isten*. Vajon Jókai végérvényesen lemondott a tervezett második rész megírásáról, és véletlenül az előszóban felejtette az arra vonatkozó szövegrészt? A helyzet ennél összetettebbnek ígérkezik, bár több forrás valóban azt mutatja, hogy a regény első hírlapi említése és az első rész közlése

¹² Ez a regényből derül ki: „Azóta tizenkét év múlhatott el” (JÓKAI, *Ahol a pénz nem isten...*, i. m., 21).

között eltelt hónapokban Jókai nem folyamatosan és egyenletes ütemben dolgozott a szövegen, tehát nem kizárható a koncepció idő közbeni módosulása. Augusztus elején Jókai *Mindenféle különczök* címmel négyrészes tárcasorozatot közölt a *Magyar Nemzet*ben, ősszel pedig több közéleti szerepvállalásnak is eleget tett. Augusztus folyamán két jelentős felkérést fogadott el a Kossuth-ünnepélyre, illetve a kolozsvári Mátyás-szobor felavatási ünnepségére vonatkozóan, ezekre az eseményekre alkalmi költemények megírásával készült. Szeptember 7-én, a Petőfi Társaság rendkívüli ülésén indítványozta, hogy a közelgő Kossuth-ünnepet az Akadémia dísztermében tartsák meg, továbbá véleményezés végett felolvasta *Kossuth Lajos* című ódáját a jelenlévők előtt.¹³ Szeptember 21-én, a Kossuth tiszteletére rendezett díszgyűlésen elnöki pozíciót töltött be, valamint újra felolvasta – immár ünnepélyes keretek közt – az alkalmi költeményét.¹⁴ Október 10. és 13. között a feleségével együtt Kolozsváron részt vett a szoboravatási ünnepségsorozaton, erre az alkalomra már körülbelül egy hónappal korábban megírta *Mátyás király legendája* című költeményét. A hazaút során megálltak Nagyváradon, ahonnan 15-én távoztak. Néhány héttel később Jókai újabb prológust írt a diákkisasszonyok november 9-i hangversenyére,¹⁵ illetve felolvasás révén közreműködött a november 22-i Aurora-estélyen is.¹⁶ Ezek a rendezvények, ha nem is zárták ki teljesen a prózaírás tevékenységét a mindennapjaiból, de jelentékeny időre mindenképpen lassították a munkatempót. Emellett a regényírás előkészületei szintén jelentős időt elvehettek, amint egy szeptember 26-i levelében, valószínűleg éppen az *Ahol a pénz nem istenre* utalva kért türelmet a szerkesztőtől: „Annyi technikai előtanulmányt kell csinálnom a regényemhez, hogy most képtelen vagyok annak a közlését elkezdeni: elrontani pedig nem akarom. Mihelyt lehet elkezdem s azzal előre értesíteni foglak.”¹⁷

Feleségének küldött magánleveleiből kiderül, hogy intenzíven csak november végétől – legfeljebb december elejétől – kezdett el dolgozni a regényen, az idő alatt, amíg Nagy Bella gyógykezelésen Nizzában tartózkodott. Elképzelhető, hogy a munka felgyorsulását szerkesztői nyomás és határidő sürgette, ugyanis december 2-i keltezésű levelében Jókai arról értesítette feleségét, hogy már aznap megrendelte számára a *Budapesti Napló* számait, tehát biztosra vette a regény közlésének közeli megkezdését.¹⁸ December 3-án jelentős haladásról számolt be a megírást illetően: „Én szorgalmasan dolgozom az új regényemen már félkötet készen van. Igen nehéz tárgy.”¹⁹ December 6-i levelében ugyancsak megjegyezte, hogy sokat dolgozik a szövegen,²⁰

¹³ N. n., *A Kossuth-ünnep*, Vasárnapi Újság, 1902. szeptember 14., 605.

¹⁴ N. n., *Közintézetek és egyletek*, Vasárnapi Újság, 1902. szeptember 28., 644.

¹⁵ N. n., *Diákkisasszonyok hangversenye*, Magyar Nemzet, 1902. november 6., 12.

¹⁶ N. n., *Az Aurora estélye*, Magyar Nemzet, 1902. november 22., 11.

¹⁷ Jókai Mór Ismeretlennek, Budapest, 1902. szeptember 26., PIM Kt, V. 1152.

¹⁸ Jókai Mór Jókainé Nagy Bellához, Budapest, 1902. december 2., OSzK Kt, Fond. V/703, 23. levél.

¹⁹ Jókai Mór Jókainé Nagy Bellához, Budapest, 1902. december 3., OSzK Kt, Fond. V/703, 24. levél.

²⁰ Jókai Mór Jókainé Nagy Bellához, Budapest, 1902. december 6., OSzK Kt, Fond. V/703, 27. levél.

december 9-én pedig még mindig a mű felének elkészültét emelte ki, de már megjelölte a közlés kezdetének dátumát: „A regényemnek már a fele kész, sőt ki van szedve, 15ikén kezdjük a közlését. Jó kedéllyel írok.”²¹ December 15-ére, vagyis kevesebb mint tizenkét nap alatt Jókai megkészszerzte a szövegmenyiséget, hiszen ekkor már egykötetnyi regény elkészültéről adott számot: „Az új regényemből már megírtam egy kötetet, most még követelnek rajtam gyors munkát a M. Nemzet, a Vasárnapi Ujság (ötven-éves jubilaumára) és a Petőfi Társaság az ünnepélyes ülésre. Azt sem tudom melyiket rázzam le a nyakamról?”²² Az előzetes tervhez képest a sorozatközlés egy napot késett, ugyanis a bevezető rész december 16-án jelent meg a *Budapesti Napló*-ban, amelyről Jókai újabb levélben értesítette Nagy Bellát: „Tegnap megkezdődött a regényem közlése a lapban. Kapod-e rendesen a lapot? Egy kötetre való meg van írva a regényből.”²³ A december 15-i és 17-i levelek egyaránt hangsúlyozzák, hogy egykötetnyi készült el a műből, a megfogalmazás azt sejteti, hogy a teljes munka egyelőre befejezetlen. Ugyanakkor az *Ahol a pénz nem isten* nem tartozik Jókai legterjedelmesebb regényei közé, sem a periodikabeli megjelenés, sem a könyvkiadások során nem tagolták több kötetre a szöveget, tehát valószínű, hogy Jókai szeme előtt decemberben célként még mindig a dilógia létrehozása lebegett, amelynek megvalósítását a rá háruló egyéb teendők miatt szüneteltetnie kellett.

A sorozatközlés február végi befejezését követően Jókai 1903 nyarán, amelyet Siófokon töltött, egy újabb regény megírásához látott *Börtön virága* címmel. A külvilág által elítélt és megbélyegzett asszony történetét feldolgozó mű Jókai utolsó befejezett regénye, amelynek nyomtatott megjelenését már nem érthette meg. Az *Ahol a pénz nem isten* sajtó alá rendező Kókay György szintén felfigyelt a regény előszavának *Bonával* kapcsolatos utalására és a tervezett második részt a *Börtön virágával* azonosította, tehát egyszerű címcserét feltételezett: „[v]alószínűleg a később *Börtön virága* címmel megjelent regényéről van szó, amelyhez 1903 júliusában fogott hozzá. A »Bona« cím bizonyára a római mitológia »Bona Dea« néven tisztelt istennőjére utalt vissza, aki – miként a *Börtön virága* hősnője, visszavonultságban élt, és férfit – férjén kívül – nem ismert.”²⁴ A felvetés több szempontból is kifogásolható, ugyanis elfogadása számos inkonzisztenciát szülne.

Jókai valóban nem tett le a *Bona* megírásáról, ugyanis utolsó nizzai útja előtt, 1903 novemberének végén bejelentette, hogy a szóban forgó regényen dolgozik. Az Országos Irodalmi Szövetség elnökeként felhívást tett közzé olyan szépirodalmi szövegek alkotására, amelyekben „a költészet és hasznos tudás népszerű, érthető modorban vezetessék be a magyar nép nagy tömegébe”, vagyis a szép- és ponyvairodalom közti rést próbálják meg áthidalni. A szövetség tervezett kiadványsorozatában Jókai regénye képezte volna

²¹ Jókai Mór Jókainé Nagy Bellához, Budapest, 1902. december 9., OSzK Kt, Fond. V/703, 31. levél.

²² Jókai Mór Jókainé Nagy Bellához, Budapest, 1902. december 15., OSzK Kt, Fond. V/703, 38. levél.

²³ Jókai Mór Jókainé Nagy Bellához, Budapest, 1902. december 17., OSzK Kt, Fond. V/703, 40. levél.

²⁴ JÓKAI, *Ahol a pénz nem isten...*, i. m., 210.

a nyitódarabot: „Az első sorozat első kötete Jókai Mór most készülő *Bona* című történelmi regénye lesz.”²⁵ Kókay felvetése csak akkor lenne helytálló, ha bizonyítható lenne, hogy november végén Jókai még mindig kizárólag csak a *Börtön virágán* dolgozott, és csupán ezt követően élt volna a címmódosítás eszközével, ez a lehetőség azonban kizárható. Jókai már 1902 augusztusában megjelölte a *Bona* címet a második részre vonatkozóan, a *Börtön virága* kidolgozásához pedig egy évvel később, 1903 nyarán látott hozzá, és a július 19-i keltezésű, egyetlen olyan ismert magánlevelében, amely a regénnyel kapcsolatos, már ezzel a címmel hivatkozott készülő munkájára.²⁶ Révay Mór János állítása szerint a regény munkálatai az illető év őszén fejeződtek be, és Jókai november végén, Nizzába utazása előtt átadta a szerkesztőségnek a kéziratot kiadás céljából.²⁷ Oltványi Ambrus a *Börtön virága* keletkezési körülményeinek feltárásakor arra a következtetésre jutott, hogy Révay megállapítása hitelesnek tekinthető.²⁸ Ha Jókai már júliusban kiválasztotta a regény címét, november végére miért változtatta volna azt ismét *Bonára*, és miért nem hangsúlyozta sem az elő-, sem az utószóban az *Ahol a pénz nem istennel* való kapcsolatot? És ha november végére leadta a kéziratot, miért nevezte még mindig készülő regénynek a munkát? Az *Ahol a pénz nem isten* előszavának megjegyzése szerint a második rész kétszáz évvel korábbi adatokra épült volna, ez pedig ismét nem egyeztethető össze a *Börtön virágával*, amely a Bach-korszak történéseit dolgozza fel. Nem is beszélve arról, hogy a *Bona Dea*-motívum kizárólagos szerepét a regény sehol sem egyértelműsíti, sőt az istennő nem is pusztán az egyetlen *Bona*, akire asszociálhat az olvasó, hiszen Jókai egyik korábbi regényében, a *Fráter Györgyben* már felbukkant egy ilyen nevű szereplő: a lengyel Zsigmond királlyal házasságot kötő *Bona Sforza* az uralkodó második felesége volt, akit az utókor gyakran rossz színben tüntetett fel. Ennek a szituációnak az újbóli felelevenítése jelentőségteljes lehetett volna Jókai második házasságának a szempontjából.

Nem tudható, hogy Jókai pontosan mikor fejezte be a *Börtön virágának* írását, a kritikai kiadás által megjelölt, november végéig terjedő időszak azonban tovább szűkíthető. Jókai számos költeményt írt feleségéhez, amelyek nagy részét kiadatlanul hagyta. A gyakran naplószerűen lejegyzett versekben rendszerint rímbe szedte a házasságuk mindennapjait. Ezen költemények között szerepel egy *Tánczolunk* című szöveg, amelyet 1903. szeptember 21-ére datált, és amelynek nyitósora egy nagy ívű munka befejezésére utal: „Végre befejeztem egy új nagy munkámat.” Az illető nyáron Jókai a *Börtön virágát* leszámítva nem dolgozott nagy prózai alkotáson, tehát a verssor aligha utalhat más munkára, különösen úgy, hogy Révay Mór Jánoshoz intézett

²⁵ N. n., *Az Országos Irodalmi Szövetség*, Budapesti Napló, 1903. november 22., 13. – A Jókai által írt felhívás egyfolyónyi fogalmazványtöredékét lásd: Jókai Mór: Felhívás. Közhasznu és irodalmi művek olcsó kiadásáról szóló töredék, MTA KIK Kt, Ms 342/19.

²⁶ JÓKAI Mór, *Börtön virága*, s. a. r. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai, 1974 (Jókai Mór Összes Művei), 178–179.

²⁷ RÉVAY, i. m., 310.

²⁸ Az érveket lásd: JÓKAI, *Börtön virága...*, i. m., 179–180.

levelében a művét „most készülő nagyobb regényé”-nek nevezte, amelyet augusztus végéig szeretett volna befejezni.²⁹ Ezt támasztják alá a költemény további sorai is, amelyekben a lírai ént a kedvese és annak testvérei táncolni hívják:

Ne dolgozz már többet: mulass te is velünk,
Nyugtod már nem lehet, mert mi lármát verünk.
Bejöttünk táncolni. Hogy szól az a nóta?
Nem felejtetted el, annyi idő óta
Épen azt az időt irtam le munkámban³⁰

A munkában leírt időszak, vagyis a Bach-korszak éppen egybeesik Jókai fiatal éveivel. Ez alapján a regény szeptember 21-én már készen lehetett, még ha ezután Jókai esetleg eszközölt is rajta néhány javítást, hiszen a Révaynak küldött levélben azt állította, hogy addig nem fogja kiadni a kezéből a művet, „míg az utolsó lap meg nem lesz írva”.³¹ Amint Oltványi Ambrus feltárta, a regényt az *Új Idők* 1904 folyamán tervezte közölni, december végén és január elején több közleményben hirdette a közelgő megjelenést. Jókai váratlan halála miatt azonban előrehozták a közlés megkezdését, hiszen joggal tarthattak számot az író utolsó befejezett regényét övező kimagasló olvasói érdeklődésre. A szerkesztőség gyors reakciója azt mutatja, hogy a kézirat már Jókai hazatérése előtt a birtokukban lehetett.³² A rendelkezésre álló információk arra mutatnak tehát, hogy a *Börtön virágának* kéziratát Jókai már a kora ősz folyamán befejezte, majd ezt követően újra elővette egy évvel korábbi regénytervét, és ténylegesen be akarta fejezni a *Bonát*.

Jókai és felesége a téli hónapok kellemes eltöltése végett 1903. november 21-től 1904. április 17-ig Nizzában tartózkodott, ahol – Nagy Bella visszaemlékezése szerint – az idős író olyan jól érezte magát, hogy minden további telet ott szeretett volna tölteni.³³ Hazafele vezető útjukat megszakította a fiumei vasutassztrájk, ennek következtében feltételezhetően Jókai megbetegedett, Budapestre való visszaérkezését követően ágynak esett, majd rövid időn belül, 1904. május 5-én elhunyt tüdő- és mellhártyagyulladásban. Életének utolsó öt hónapját tehát külföldön töltötte, így talán ennek az időszaknak a történéseit fedi a legsűrűbb homály.

Jókai a Riviérán töltött hónapok alatt folyamatosan dolgozott, januártól azonban némiképp csökkentette az addigi intenzív munkatempót, hiszen „mint mondá, pihenni akart Nizzában”.³⁴ Ennek ellenére rendszeresen eljuttatott kisebb terjedelmű szövegeket

²⁹ Uo., 178.

³⁰ JÓKAI Mór, *Tánczolunk*, Jókai Mór költeményei Nagy Bellához, OSzK Kt, Quart. Hung. 2029., 16. folio.

³¹ JÓKAI, *Börtön virága...*, i. m., 179.

³² Uo., 179–180.

³³ LÁNG József, *Jókai Mórné Nagy Bella emlékirata*, ItK, 79(1973), 3. sz., 371.

³⁴ N. n., *Jókai legutolsó elbeszélése*, Vasárnapi Újság, 1904. május 22., 362.

– elbeszéléseket, verseket, leveleket és cikkeket – a hazai lapoknak. Decemberben egy *Lélektámasztás* című elbeszélést küldött a *Vasárnapi Újság* karácsonyi albumába,³⁵ majd ugyancsak a *Vasárnapi Újság* számára mellékelte január 5-i keltezésű leveléhez *A férj kabátja* című elbeszélését.³⁶ A *Magyar Nemzet* december 25-i száma *Az aranykönyvbe adat* című tárcáját közölte,³⁷ január 16-án pedig egy nizzai levelét jelentette meg.³⁸

Egy feleségéhez írt költemény (*Bella névnapjára*) arra utal, hogy Jókait 1904 elején ismét élénken foglalkoztatta a *Bona* című történelmi regény kidolgozása. Vészi József, aki értesüléseit Jókainé szóbeli közlései nyomán szerezte, a Nagy Bella névnapjára írt alkalmi költeményre mint „Jókai utolsó verseinek egyikére” hivatkozott,³⁹ tehát a szöveg legkésőbb 1904 januárjának első napjaiban keletkezhetett, ez pedig meglehetősen közel esik a regény készületeit hirdető, november végi cikkekhez:

Két alak foglalja el lelkem világát:
Egynek látom, másnak érzem a lángját.
Egynek neve Szépség, a másiké Jóság,
Az egyik csak ábránd, a másik valóság.
A mesém tárgyának a nőneve Bona
Igy örökít meg a fennmaradt monda.
Hősnő volt, férjének igazi nemtője:
Nagy nehéz sorsában megvédelmezője.
Az élő ideált *Bellának* nevezem:
Érte kulcsolódik imára két kezem.⁴⁰

Jókai a névnap-i költeményben így módon játékosan összekapcsolta feleségének és női címszereplőjének nevét, hiszen a vers azon sorai, amelyek szerint a „mese tárgyának a nőneve Bona”, akit „fennmaradt monda” örökít meg, összeegyeztethetők a készülő történelmi regény koncepciójával. Hasonló szövegközi kapcsolat figyelhető meg a szintén azonos időintervallumban – a Siófokon töltött nyáron – keletkező *Börtön virága* és a *Béke angyala* című költemény között, ugyanis a vers címe szó szerint megjelenik a regény tizedik fejezetében: „A jelenkor hölgyei is nemes hivatással bírnak. Ők a *béke angyalai*. A dicső korszak hölgyeit nevezhetjük a *háború angyalainak*.”⁴¹ A két mű nem csupán a címbe emelt szószerkezet újbóli felbukkanása révén kapcsolódik össze,

³⁵ JÓKAI Mór, *Lélektámasztás = Karácsony: A Vasárnapi Újság albuma*, szerk. NAGY Miklós, Bp., Franklin Társulat, 1903, 6–8. – A szöveget említi: N. n., *Jókai és a „Vasárnapi Újság”*, *Vasárnapi Újság*, 1904. május 8., 164–165.

³⁶ A levél facsimiléjét lásd: *Jókai levele lapunk szerkesztőjéhez*, *Vasárnapi Újság*, 1904. május 8., 322.

³⁷ JÓKAI Mór, *Az aranykönyvbe adat*, *Magyar Nemzet*, 1903. december 25., 1–2.

³⁸ N. n., *Jókai Mór Nizzában*, *Magyar Nemzet*, 1904. január 16., 5–6.

³⁹ VÉSZI József, *Hiénák Jókai sírján – Válasz egy pamfletre*, Bp., Révai és Salamon könyvnyomdája, 1904, 21.

⁴⁰ JÓKAI Mór, *Bella névnapjára*, Jókai Mór költeményei Nagy Bellához, OSzK Kt, Quart. Hung. 2029., 88. folio.

⁴¹ JÓKAI, *Börtön virága...*, i. m., 56.

hanem problémafelvetésüket és gondolatiságukat tekintve is rokoníthatóvá válik. A férjét védelmező Viola mindvégig egyengeti az útját a szabadságharcban részt vevő férfinak, éles eszével elhárítva a rá leselkedő veszélyeket. Amint a vers sorai összegzik:

Nem férfikéz oldja meg a nehéz talányt:
Hisz ottan van a nő minden hős oldalán
A nőnek kell szállni le békeangyalul,
Hogy visszakerüljön, mi félrement balul⁴²

Ehhez hasonló megoldással élt Jókai a Beksics Gusztávné Bogdanovich Krisztina halálára írt, *Jó barátnének emlékére* című költeményében is, amely a szerzői datálás alapján 1903. április 12-én keletkezett. A versben Jókai feleleveníti egy sziget képét, amelyet az „álmai rajzoltak”, és amelynek leírása nagymértékben hasonlít a néhány hónappal korábban befejezett *Ahol a pénz nem isten* című regény egzotikus szigetének ábrázolására:

Szigetben milyent álmom rajzolt
Volkán teremtett, zátony körzött
Köd eltakart, sík tenger őrzött,
Távol ég zárt el világzajtól.

A hol nem él, csak boldog ember,
Ki egymás örömén örül⁴³

Még szembeötlőbb példája ennek a költői eljárásnak a *De van ördög* című költemény, amely címével idézi meg Jókai korábbi regényét, a *Nincsen ördögöt*. Látható tehát, hogy az autotextusok ezen alkalmazásával Jókai több ízben is élt, szoros szálakkal összekötve ekként költészetét és prózáját, így a *Bona* név lírai keretben történő emlegetése könnyen vonatkozhat a készülő regényre.

December folyamán a *Bona* kidolgozását egy újabb regényötlet ismét háttérbe szorította. A *Magyar Nemzet* 1904. január 1-jei száma címlapon közölte Jókai *Világteremtés* című munkájának előszavát.⁴⁴ A további részek rendszertelenül követték egymást, ami arra enged következtetni, hogy Jókai január folyamán dolgozta ki a következő fejezeteket: január 17-én *Igazolás* címmel megjelent egy újabb bevezető rész,⁴⁵ 31-én

⁴² JÓKAI MÓR, *Béke angyala*, Jókai Mór költeményei Nagy Bellához, OSzK Kt, Quart. Hung. 2029., 59. folio.

⁴³ JÓKAI MÓR, *Jó barátnének emlékére*, Jókai Mór költeményei Nagy Bellához, OSzK Kt, Quart. Hung. 2029., 38–39. folio.

⁴⁴ JÓKAI MÓR, *A poézis mint koronatanu: Előszó a „Világteremtés” című munkához*, Magyar Nemzet, 1904. január 1., 1–2. – A regény kapcsán a periodikabeli első megjelenés, valamint Tábori Kornél 1925-ös szövegközlése nyomán a *Világteremtés* címváltozatot használok.

⁴⁵ JÓKAI MÓR, *Igazolás*, Magyar Nemzet, 1904. január 17., 1–2.

a teremtés első napjának,⁴⁶ majd február 7-én a második és harmadik napjának a leírása.⁴⁷ Ezt követően megszakadt a sorozat közlése a lapban, noha Jókai elkészítette a negyedik, ötödik és hatodik nap leírását is, amelyet halála miatt végül nem juttathatott el a szerkesztőségnek.⁴⁸ Az elkészült részeket a töredék kéziratban maradt fejezeteivel együtt Tábori Kornél közölte a *Nyugatban* 1925-ben, Jókai születésének századik évfordulóján.⁴⁹ Nemeskéri Kiss József beszámolója szerint, aki 1912-ben a Nemzeti Múzeum birtokába kerülő Jókai-iratokról készített leírást, az utolsó három fejezet mint különálló anyag került az állományba, vagyis a kézirat első fele már ekkor hiányzott.⁵⁰

1904 elején tehát Jókai párhuzamosan két regény, a *Bona* és a *Világteremtés* megírását tartotta szem előtt, úgy tűnik azonban, hogy végül az utóbbi kidolgozása élvezett előnyt a korábbi ötlet megvalósításával szemben. Minden bizonnyal a *Világteremtés* munkálataira utalt egy január 13-ra datált levélben, amelyet felesége öccsének, Nagy Lajosnak küldött: „Én most itt folyvást dolgozom, jó kedvvel: megírtam három elbeszélést, s elkezdtem egy geognotiai regényt, azonkívül egy Nizzai levelet a Magyar Nemzet számára, a mit ha a lapban megjelent majd megküldök neked.”⁵¹ Nem valószínű, hogy a *geognotiai regény* terminus a korábban emlegetett történelmi regényre vonatkozna, hiszen sokkal jobban illik a *Világteremtés* elkészült részeire, amelyekben a tudós a teremtés pillanatától kezdve meséli el a világ működésének titkait. Az emberi civilizáció előtti világ tudományos leírása mint téma már a *Fekete gyémántokban* megjelent, ám Jókai a kései regényében arra is kísérletet tett, hogy összhangba hozza a tudomány és a vallás nézeteit. A tizenhárom foliónyi kézirat-töredék mellett, amely az utolsó három nap leírását tartalmazza, fennmaradt a regény vázlata, amelyen Jókai egy két oszlopba rendezett lista keretében sorolta fel a világtörténelem azon eseményeit, amelyeket a regényébe akart építeni.⁵² A fajsúlyosnak ítélt mozzanatok bibliai alakokhoz, a történelem híres szereplőihöz, felfedezőkhöz, feltalálókhoz, illetve írókhoz és költőkhöz kötődnek, a lajstrom pedig a magyar történelem meghatározó eseményével, az 1848-as szabadságharc említésével zárul. Úgy a listára épülő munkamódszer, mint a múlt eseményeinek monumentális narratív keretbe illesztésére irányuló törekvés

⁴⁶ JÓKAI Mór, *A világteremtés*, Magyar Nemzet, 1904. január 31., 1–2.

⁴⁷ JÓKAI Mór, *Világteremtés*, Magyar Nemzet, 1904. február 7., 1–2.

⁴⁸ JÓKAI Mór, *A világ teremtése*, OSzK Kt, Quart. Hung. 2033.

⁴⁹ JÓKAI Mór, *Világteremtés*, kiad. TÁBORI Kornél, *Nyugat*, 18(1925), 3–4. sz., 149–170.

⁵⁰ NEMESKÉRI KISS József, *Jókai írásai*, Budapesti Hírlap, 1912. március 10., 43.

⁵¹ Jókai Mór Nagy Lajosnak, Nizza, 1904. január 13., OSzK Kt, Jókai Mór levelezésének kiadásához készített anyaggyűjtemény, Fol. Hung. 2261, 69–70 (gépiratos másolat).

⁵² A lista elemei a következők: „Triptolamus, Deucalion, Prometheus, Ábrahám, Mózes, Dávid, Gőz, villány, Táviró, Mongolfier, Marconi, Columbus, Vasco de Gama, Nimrod, Só, cukor, Kőkorszak, vas, Réz, üveg, Schwarz lőpor, Herschel, Copernicus. Kepler, Buddha, Mahomet, Confucius, Hellas, Phidias, Lycurgus, Cato, Tubalkain, Homer, Aristoteles, Plato, Socrates, Draco, Argo, Barlanglakók, Washington, Kossuth, Kosciuszko, Dedalus, Jézus az egész emberisége Embertől nem születhetett, Noé, Horác, Virgil, Ovid, Shakespeare, Hugo Victor, Rafael, Michelangelo, Thorwaldsen Billroth, Semmelweis, Jenner, Deák, Széchenyi, Washington, Árpád, Sz. István, Kálmán, Mohács 22 ezer vértanú, Szabadság harc vértanúi”

egy néhány évvel korábbi költői kísérletére, az 1901 folyamán keletkezett *Életem* című verses önéletrajzára emlékeztetnek.⁵³ Úgy tűnik, hogy az idős Jókai az ezredforduló után egyaránt számot akart vetni személyes életútjával⁵⁴ és a világ történetével is, mindkét esetben egy nagyobb időintervallumot átívelő, események egész láncolatát felölelő és azokat szintetizáló mű létrehozását jelölve meg célként. Míg az *Életem* esetén az önéletrajz referenciapontját az 1848–49-es szabadságharc eseményei képezték, a regényvázlat ismeretében feltűnő, hogy Jókainál maga a világtörténelem valamiként ugyancsak a magyar szabadságharc eseményei felé áramlott volna. A nagy ívű tervek azonban a regény esetében kidolgozatlanok maradtak, noha januárban Jókai a hírlapi közlemények szerint még egyértelműen a mielőbbi befejezést tervezte. A szintén Nizzában tartózkodó Gáspár Artúr, a *Magyar Hírlap* munkatársa részletes beszámolókat küldött a lapnak a városban tapasztalt történesekről. Cikkében említett egy azonosítatlan riviérai lapot, benne egy Jókai-interjúval (valószínűleg az utolsóval), amelyben az író a következőket nyilatkozta: „Most is egy regényen dolgozom – mondta Jókai a nála vizitáló újságírónak. – A regény bevezetéséhez itteni környezetem inspirált és remélem, hogy az egész regényt befejezhetem Nizzában. A címe »A világ teremtése« lesz.”⁵⁵ A következő hónapokban azonban már csak rövidebb terjedelmű szövegekkel jelentkezett a hazai lapoknál. Február 18-án ünnepelt születésnapja alkalmából költeményt írt „79” címmel, amely először a *Magyar Nemzet* hasábjain jelent meg.⁵⁶ Március 15. alkalmából már 9-én küldött egy levelet a Petőfi Társasághoz, amelyet a szerkesztőség az ünnepnapon közölt.⁵⁷ A hónap második felében a fiatal magyar hegedűművész játékát hallva *Kun Árpád, a csodagyermek* címmel küldött cikket előbb a *Magyar Nemzet*nek,⁵⁸ majd a *Vasárnapi Újságnak*,⁵⁹ valamint ekkortájt keletkeztek utolsóként azonosítható versei, *A csodagyermek* és a *Nagypénteki hangulat* is.

Jókai halálát követően számos tudósítás jelent meg arról, hogy mely szövegek azonosíthatók a kérdéses utolsó művekként. A *Vasárnapi Újság* már május 22-én beszámolt Jókai egyik befejezetlen munkájáról: „Egy »Nóna« című regény tervével foglalkozott; szokása szerint az egész tervet kigondolta már, de le nem írta. Családja körében azonban gyakran beszélt róla. Bele is fogott megírásába, de csak másfél lapot írt meg s itthon akarta befejezni. De fájdalom, közbejött betegsége és halála, s a regény

⁵³ Erről bővebben lásd: FÜLÖP Dorottya: *Jókai Mór Életem című verses önéletrajzáról*, ItK, 128(2024), 1. sz., 96–110.

⁵⁴ TÖRÖK Zsuzsa, *Öregkor és az életút elbeszélése: Öntükröző eljárások Jókai kései verses önéletrajzában = „...író leszek, semmi más...”: Irodalmi élet, irodalmiság és öntükröző eljárások a Jókai-szövegekben*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Balatonfüred, Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2015, 46–59.

⁵⁵ GÁSPÁR Artúr, *A Riviera ébredése*, Magyar Hírlap, 1904. január 26., 1.

⁵⁶ JÓKAI Mór, „79”, Magyar Nemzet, 1904. február 24., 1.

⁵⁷ N. n., *A Petőfi-Társaság ülése*, Magyar Nemzet, 1904. március 15., 6.

⁵⁸ JÓKAI Mór, *Kun Árpád, a csodagyermek*, Magyar Nemzet, 1904. április 3., 1–2.

⁵⁹ N. n., *Jókai és a „Vasárnapi Újság”*, Vasárnapi Újság, 1904. május 8., 328.

örökre befejezetlen maradt.”⁶⁰ A szóban forgó *Nóna* minden bizonnyal a *Bona* lehetett, ugyanis az előbbi esetén semmilyen Jókaihoz kapcsolható adat nem áll rendelkezésre, viszont a félreolvasás magyarázható: a lap ebben az időszakban rendszeresen reklámozta Alexandre Bisson *A nőna* című bohózatát, amely a Vígszínház repertoárjában szerepelt.⁶¹ Vészi József június elején ismertette Jókai nizzai irodalmi hagyatékát, és „két megkezdett regény”-t említett: „Az egyikből negyven lap van megírva, a másikkól egyetlen egy csupán.”⁶² A *Világteremtés* kéziratán a szöveg a 45. számozott oldalon szakad meg, tehát Vészi minden bizonnyal a regény kéziratát látta, és könnyen elképzelhető, hogy az egyoldalas töredék a meglehetősen kezdetleges fázisban levő *Bona* lehetett, hiszen a megjelölt terjedelem egybevág a *Vasárnapi Újság*ban emlegetett *Nóna* terjedelmével.

Ezt nem állíthatjuk kétséget kizáróan, mivel a kézirat mindmáig lappang, de az ismert források alapján ez tűnik a legvalószínűbb lehetőségnek. Az bizonyos viszont, hogy a vonatkozó cikkek és személyi dokumentumok alapján a *Bona* nem egy, az *Ahol a pénz nem isten* előszavában véletlenül ott felejtett és elfeledett ötlet, és nem egyszerűen a *Börtön virágává* átlényegült regényterv volt, hanem egy Jókai által elképzelt történelmi tárgyú munka, amely több éven át foglalkoztatta az író, és amelyet végül nem volt ideje kidolgozni. A mű valószínűleg eltűnt volna a Jókai-szövegek tengerében, ha az *Ahol a pénz nem isten* előszava nem őrizte volna meg a címét.

Jókai tehát a halála előtt Nizzában két regény megírását tervezte, amelyek közül a *Világteremtés* kidolgozására fordított több időt, de sajnálatos módon végül mindkét szöveg befejezetlen maradt. E két kísérlet mellett létezik még egy további prózai töredék, amelynek a vonatkozó, csekély recepciótörténet nem találta meg a helyét az életműben. Szini Gyula 1928-ban Jókai utolsó műveiről a következő megállapítást tette: „Hagyatékában utóbb egy *Napimádó* vagyok című költeményt és egy töredéknek maradt balladát: *A cyclops megnősült* címmel találtak, valamint két megkezdett művét: *A világ teremtése* és *Grammatica viva*. Ezek voltak utolsó munkái.”⁶³ Szini forrása minden bizonnyal Tábori Kornél lehetett, aki 1925-ben Jókai kiadatlan hagyatékából éppen a *Napimádó* vagyok című költeményt tette közzé, megemlítette *A cyclops megnősült* című balladát, töredéknek minősítve a szöveget (valószínűleg a hiányos fogalmazvány került a kezébe, ugyanis a tisztázat befejezettnek tűnik),⁶⁴ valamint beszámolt két befejezetlen írás létezéséről: „A prózai művek közt van két töredék »A világ teremtése« és »Grammatica viva« címmel.”⁶⁵ Úgy tűnik, Szini az utóbbi megjegyzésből vonta le a következtetést, miszerint a *Grammatica viva* Jókai utolsó műveinek egyike lehetett,

⁶⁰ N. n., [Jókai legutolsó elbeszélésének], *Vasárnapi Újság*, 1904. május 22., 362.

⁶¹ N. n., *A nőna*, *Vasárnapi Újság*, 1904. május 22., 363.

⁶² VÉSZI József, *A Jókai interieur*, *Vasárnapi Újság*, 1904. június 5., 389.

⁶³ SZINI Gyula, *Jókai: Egy élet regénye*, Nyugat, 21(1928), 7. sz., 533–534.

⁶⁴ JÓKAI Mór, *A cyclops megnősült: Ballada*, OSzK Kt, Quart. Hung. 2028.

⁶⁵ TÁBORI Kornél, *Jókai-intimitások: Egy csomó új adat és kiadatlan Jókai-kézirat a centenáriumi alkalmából*, Pesti Hírlap nagy naptára, 1925, 199.

megfogalmazása pedig azt sejteti, hogy a szöveg nagyjából a *Világteremtés* című regénnyel egy időben keletkezhetett. A *Grammatica viva* kézírata mindössze féloldalsnyi terjedelmű,⁶⁶ a fennmaradt sorokból nem következtethető ki a munka tervezett műfaja – úgy tűnik azonban, hogy e szöveg esetén mégsem egy töredékkal állunk szemben.

1902. október elejéről fennmaradt egy olyan Jókai-levél, amely említi a művet: „A Vasárnapi Újság számára megígért novellát már megkezdtem, a kolosvári ünnepségek után hazatérve befogom fejezni. A címe »Grammatica viva«.⁶⁷ Ez a levél támpontot ad a datálás kérdéséhez: Jókai 1902 őszén dolgozott a szövegen, noha a *Vasárnapi Újság*ban ez alatt a cím alatt egyetlen Jókai-írás sem jelent meg sem az illető évben, sem ezt követően. 1902 végén azonban a *Vasárnapi Újság* szerkesztősége kiadott egy karácsonyi albumot, amelynek létrehozásában Jókai is közreműködött *A buenos-ayresi karácsony* című elbeszélésével. Az elfeledett elbeszélés Jókai korábbi kísérletsorozatát, latin-amerikai tárgyú novelláit idézi:⁶⁸ a spanyol gyarmatosítók betolakodnak a La Plata torkolatánál élő őslakosok életébe, akik fellázadnak ellenük, de a konfliktus nem vezet vérengzéshez, ugyanis megoldja azt a két tábor egyes tagjai között szövődő szerelem. A szerelem nyelve a narrátor szerint pedig nem más, mint az a bizonyos élő nyelvtan, vagyis a *grammatica viva*:

A grammatica viva! Milyen hatalmasság! A spanyolok meghódították vele egész Dél-Amerikát és még most is uralkodnak benne, mikor már nincs se kormányuk, se hadseregük, se főpapságuk, a ki verhet és áldhat ez országokban. És mi magyarok nem tudunk vele hódítani. Hisz olyan édes tudomány ez: – egy csókért egy szó! [...] Hiányzik nálunk a grammatica viva! Hát nem tudnak már a magyar férfiak szeretni? Ezt a kérdést akartam fölvetni az imént elmondott történelmi regével.⁶⁹

A *Grammatica viva* minden bizonnyal címet váltott és *A buenos-ayresi karácsony*-ként jelent meg a *Vasárnapi Újság* albumában. A kézírattöredék kezdősoraiban Jókai a férfi és nő egymáshoz való viszonyát igyekezett megragadni: „Az a kérdés, hogy ki az erősebb? A nő, vagy a férfi? Nálunk Magyarországon a nő az erősebb. Vannak nemzetek, a miknél a férfi az erősebb.”⁷⁰ Ezt követően a „cigány nyelvről” érkezett, amely – tekintettel arra, hogy nem rendelkezett szótárral, nyelvtannal és a kutatását célzó előtanulmányokkal – mégis kiváltotta egy nagy nyelvtudós érdeklődését. Az illető nyelv és a grammatica viva összekapcsolásának van előzménye Jókai életművében, 1884-ben ugyanis tárcát közölt József főherceg stúdiumairól, amelyeket a cigány

⁶⁶ JÓKAI Mór, *Grammatica viva*, OSzK Kt, Quart. Hung. 2034.

⁶⁷ Jókai Mór Ismeretlenhez, Budapest, 1902. október 9., OSzK Kt, Fond V/718, 16. levél.

⁶⁸ Ezekről lásd bővebben: BÁN Mónika Edina, *Latin-amerikai történetek Jókainál*, Tiszatáj, 65(2011), 1. sz., 66–71.

⁶⁹ JÓKAI Mór, *A buenos-ayresi karácsony* = *Karácsony: A Vasárnapi Újság albuma*, szerk. NAGY Miklós, Bp., Franklin Társulat, 1902, 7.

⁷⁰ JÓKAI, *Grammatica viva*..., i. m.

nyelvről folytatott, és már ezen szövegében alkalmazta a *grammatica viva* terminust.⁷¹ Valószínű, hogy a „vad idegen nyelv” egzotikumától jutott volna el a dél-amerikai lakosok nyelvének bemutatásáig. Az elkészült bevezető sorokat végül azonban nem használta fel, hanem újrakezdte a szöveget, az értekező részt az elbeszélés zárlatába helyezte át, a címváltoztatás révén pedig a mű megjelenésének helyet biztosító album karácsonyi tematikájához igazodott. A koncepció változásában tagadhatatlan szerepet játszottak azok a közéleti szerepvállalások, amelyek az *Ahol a pénz nem isten* megírását ugyancsak lassították, hiszen levelében maga Jókai emelte ki, hogy a kolozsvári látogatás után fejezheti csak be a szöveget. Mindebből látható, hogy a *Grammatica viva* esete merőben más, mint a *Bonáé* és a *Világteremtése*, hiszen nem egy befejezetlenül maradt műről van szó, hanem az 1902 decemberéig elkészült elbeszélés, *A buenos-ayresi karácsony* eltérő című, korai fogalmazványáról.

Szajbély Mihály Jókai-monográfiájának zárlatában érzékletes metaforikus képpel élt, amikor a „Jókai-tenger végtelenségéről” írt.⁷² Ennek a végtelen tengernek az adja a szépségét, hogy még az ismert és feltárt területein is felfedezhetők újabb színpompás szigetek, hiszen még a sokat elemzett regényirodalom esetén is rendelkezik a recepciótörténet olyan szürke zónákkal, amelyek egy részletes forrásfeltárás révén újabb, korábban ismeretlen színekben tüntethetik fel a Jókai-prózáról kialakult képünket. Jelen tanulmány három, szinte sosem vizsgált Jókai-töredék elemzése révén igyekezett rávilágítani arra, hogy a kései regények esetén mennyire kevés információval rendelkezünk, illetve milyen nagy szükség lenne egy, az utolsó évek anyagát szisztematikusan átfogó forrásfeltárásra – és ha nem is válaszolta meg a kései művek kapcsán felvetődő összes kérdést, de egy lépést talán tett az utolsó évek prózairodalmának mélyebb megértése felé.

⁷¹ JÓKAI MÓR, *Románó csibakéro sziklariben*, Nemzet, 1884. augusztus 2., 1.

⁷² SZAJBÉLY, i. m., 362–364.